

УДК 930.11(09): 930.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.6>**Алла БОРТНИКОВА**

доктор політичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
вул. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025 (allabortnikova@icloud.com)

Alla BORTNIKOVA

Doctor of Political Sciences, Professor at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Voli, 13, Luts'k, Ukraine, 43025 (allabortnikova@icloud.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>

ПОЧАТКОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОСТІ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (IX–XI СТ.)

Анотація. У статті здійснено аналіз наративних та інших джерел для виявлення початкових форм державності в країнах Центральної та Східної Європи (Болгарії, Чехії, Польщі, Сербії, Хорватії) в ранньому середньовіччі. **Методологія дослідження.** Використано інформацію джерел XI–XII ст., зокрема «Апокрифічний болгарський літопис», «Чеська хроніка» Козьми Празького (лат. «*Chronica Boemorum*»), Галла Аноніма «Хроніка та діяння князів або правителів польських» (лат. *Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*) та ін. Розглянуто низку суспільних інститутів та культів, що сприяли та супроводжували процес державотворення в цих країнах. Ідеться про виникнення та використання інституту спадкової князівської влади. Відповідно з метою легітимації нового політичного феномену постала потреба в його обґрунтуванні в суспільстві. Таким інструментом ставали легенди, або життя, що затверджували в суспільній свідомості походження князівського роду від предків, які, зі свого боку, отримали владу від Бога. Водночас у землеробському слов'янському суспільстві простежується зв'язок інституту князівської влади з відправою культу, що забезпечував племені родючість землі за допомогою обряду «священної оранки». Іншим вагомим чинником становлення держав стало запровадження християнства та закріплення певних традицій, що легітимізували князівську владу. **Висновки.** Правителі створювали у своїх країнах церкву й забезпечували самостійність своїх володінь шляхом заснування церковної єпархії. Прийняття християнства вводило суспільства цих країн до групи християнських народів, а їх князів – до складу правителів-християн, надавало їм формально рівноправного статусу в римському світі. Зміцненню князівської влади сприяв й інститут коронації, перетворення правителя з допомогою відповідного обряду в «помазанника Божого». Визнання за правителем королівського титулу було одним зі шляхів визнання за слов'янськими державами самостійного місця в структурі християнської Європи.

Ключові слова: історія, країни Центральної та Східної Європи, раннє середньовіччя, князівська влада, християнство, королівська влада, легенди, культу, традиції.

THE INITIAL FORMS OF STATEHOOD IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE EARLY MIDDLE AGES (9TH – 11TH CENTURIES)

Abstract. The narrative and other sources to identify the early forms of statehood in Central and Eastern European countries (Bulgaria, the Czech Republic, Poland, Serbia, Croatia) in the early Middle Ages has been analysed in the article. The information from sources from the 11th to 13th centuries, in particular the Apocryphal Bulgarian Chronicle, the Czech Chronicle by Cosmas of Prague (Latin: “*Chronica Boemorum*”), Gallus Anonymus’ “*Chronicle and Deeds of the Polish Princes or Rulers*” (Latin: *Chronica et gestaducumsive principum Polonorum*), etc. has been used. **The research methodology.** A number of social institutions and cults that contributed to and accompanied the process of state formation in these countries have been considered.

This concerns the emergence and use of the institution of hereditary princely power. Accordingly, in order to legitimize the new political phenomenon, there was a need to justify it in society. Legends, or hagiographies, became such a tool, confirming in the public consciousness the origin of the princely family from ancestors who, in turn, received power from God. At the same time, in Slavic agrarian society, there was a connection between the institution of princely power and the practice of worship, which ensured the fertility of the land for the tribe through the ritual of "sacred plowing". **Conclusions.** *Another important factor in the formation of states was the introduction of Christianity and the establishment of certain traditions that legitimized princely power. Rulers established churches in their countries and ensured the ecclesiastical independence of their domains by creating ecclesiastical dioceses. The adoption of Christianity brought the societies of these countries into the group of Christian nations, and their princes into the ranks of Christian rulers, granting them formally equal status in the Roman world. The institution of coronation, which transformed the ruler into "God's anointed" through a special ceremony, also contributed to the strengthening of princely power. The recognition of the ruler's royal title was one of the ways of recognizing the independent place of the Slavic states in the structure of Christian Europe.*

Key words: *history, countries of Central and Eastern Europe, early Middle Ages, princely power, Christianity, royal power, legends, cults, traditions.*

Постановка проблеми. Формування перших політичних об'єднань і державних структур у народів Центральної та Східної Європи (Болгарії, Чехії, Польщі, Сербії, Хорватії) у IX–XI ст. було закономірним наслідком соціально-економічної еволюції, що охопила європейський континент у добу раннього середньовіччя. На цьому етапі розвивалися племінні союзи, які поступово трансформувалися в територіальні об'єднання з ознаками протодержав. Одним із ключових чинників, що сприяв укріпленню влади верховних правителів та централізації, стало прийняття християнства, яке не лише змінило релігійні уявлення, а й визначило нову модель політичної легітимності.

Початкові прояви державності мали тісний зв'язок із міфологічною свідомістю народів. У переказах і легендах, що збереглися в хроніках та апокрифічних творах, відображено спроби обґрунтувати проблему походження влади як явища сакрального, дарованого Богом. Такі міфологічні наративи сприяли утвердженню уявлення про князя як посередника між божественним і земним світом. Подібні мотиви можна знайти в пізніших джерелах XI–XII ст., зокрема в «Апокрифічному болгарському літописі» [2], «Чеській хроніці» Козьми Празького (лат. «*Chronica Boemorum*») [11], Хроніці Галла Аноніма («Хроніка та діяння князів або правителів польських» (лат. *Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*) [1] та ін. Апокрифічні болгарські, чеські та польські джерела розкривають генеалогію правлячих династій у релігійному контексті.

Огляд джерел та історіографії. Тема становлення державності в Центрально-Східній Європі була предметом уваги багатьох науковців. Вона є предметом розгляду зарубіжних і вітчизняних авторів у загальних працях з історії регіону та окремих країн. Серед польських дослідників важливою є праця «Польща – нарис історії» за редакцією В. Менджецького та Є. Брацисевича [9]. Вплив християнізації на формування соціально-політичних інститутів розглядав А. Власто [4], а також Ф. Дворнік [5]. Особливості символічного змісту коронаційних ритуалів у Польщі аналізував М. Рожек [12]. Українські історики наголошували на тому, що ці процеси відбувалися не ізольовано, а в тісній взаємодії з європейськими центрами влади та культури. Львівські автори М. Крикун і Л. Зашкільняк підготували синтез історії Польщі [6]. Н. Яковенко аналізувала вплив візантійської цивілізації на «контури державного будівлі» Київської Русі X–XI ст. [10]. Ідеологічні засади державотворення в Польщі, Чехії і Болгарії в добу середньовіччя досліджувала авторка цієї статті [3].

Джерельна база представлена різноманітними наративними пам'ятками – житіями, літописами, легендами, що поєднують історичні відомості з елементами міфології. Незважаючи

на суб'єктивний характер, вони дають змогу реконструювати уявлення про механізми становлення влади, взаємини між правителями та суспільством, а також про роль сакрального чинника в легітимації політичної влади.

Мета дослідження – виявити закономірності формування ранніх державних структур у народів Центральної та Східної Європи IX–XI ст., а також визначити вплив християнства на трансформацію суспільно-політичних інститутів того часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі еволюції соціальної організації ранніх слов'янських народів відбувалося поступове утвердження інституту князівської влади, що став ядром нової політичної системи. Виникнення цього інституту стало новацією в умовах родоплемих відносин. Відповідно з метою легітимації нового політичного феномену в суспільстві постала потреба в його обґрунтуванні. Для зміцнення позицій князів використовували легенди про їх походження від богів або пращурів-засновників, що надавало владі сакрального змісту. У Чехії, наприклад, поширеним був переказ про Лібуше та Пржемысла, які символізували перехід від племінного до державного устрою [7, с. 283]. Шлюб Пржемысла та «пророчиці» Лібуше забезпечував плодючість землі – головної умови існування племені. Подібні мотиви бачимо і в польських легендах – про землероба П'яста, з якого почалася династія П'ястів [1, с. 6]. У сербів і хорватів, за Костянтином Багрянородним, походження племен пояснювалося через братів-засновників, що переселили народ на Балкани до X ст. [8, с. 115–117]. Болгарські легенди, своєю чергою, акцентували на божественному походженні влади правителів. «Апокрифічний болгарський літопис» повідомляє про те, як пророк Ісайя за велінням бога привів болгар на їхню нову батьківщину за Дунаєм, у «Карвунську землю (Північно-Східна Болгарія), котру залишили римляни та елліни» [2, с. 56].

Усі ці джерела засвідчують, що у свідомості ранньосередньовічного суспільства релігійний світогляд і культ родючості були невід'ємним складником формування політичної ідеології. Влада трактувалася як священна функція, покликана забезпечити гармонію між суспільством і божественним порядком. Походження династії Пржемысловців від стародавніх предків спиралося на традицію освячення князівської влади релігійними культами.

Подальший розвиток державності визначався процесами християнізації, які докорінно змінили культурно-політичний ландшафт регіону. Прийняття християнства означало входження до спільноти цивілізованих народів Європи, водночас зміцнюючи внутрішню структуру держави. Правитель ставав «помазаником Божим», його влада набувала сакрального виправдання, а держава – міжнародного визнання. Християнство інтегрувало слов'янські народи в систему латинського чи візантійського християнського світу [6, с. 20].

З утвердженням християнства виникла потреба у створенні власної церковної організації, яка б відповідала національним інтересам і зміцнювала державну незалежність. У Чехії, наприклад, тривалий час співіснували латинська та слов'янська літургійні традиції, що свідчило про політичну гнучкість місцевої еліти [4, с. 124].

Важливим елементом формування державності стало запровадження королівської титулатури та ритуалу коронації. Отримання благословення від Папи Римського або імператора Візантії надавало монархові міжнародного статусу. Так, за свідченням Галла Аноніма, імператор Оттон III визнав Болеслава Хороброго своїм братом і союзником [1], що символізувало інтеграцію Польщі в систему європейських монархій.

Отже, процес становлення державності у Центральній та Східній Європі IX–XI ст. відбувався під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Місцеві соціокультурні особливості поєднувалися з впливами християнських імперій, утворюючи своєрідну модель ранньофеодальної держави, де влада мала водночас політичний і сакральний вимір.

Висновки. Формування державності у слов'янських народів Центральної та Східної Європи стало результатом тривалої еволюції, в основі якої лежали поєднання родоплеменних традицій із новими політичними формами влади. Прийняття християнства виступило каталізатором цього процесу, сприяючи зміцненню монархічної влади, формуванню церковних структур та інтеграції регіону в християнську цивілізацію. Саме сакралізація влади, спадковість династій і прагнення до міжнародного визнання заклали підвалини подальшого розвитку середньовічних держав у Центрально-Східній Європі.

Література

1. Anonim tak zwany Gall. Kronika Polska. URL: <https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/gal/index.htm> (дата звернення: 20.09.2025).
2. Апокрифічний болгарський літопис (XI – початок XII ст.). *Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя* / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 56–58.
3. Бортнікова А. В. Ідеологічні засади державотворення в Польщі, Чехії і Болгарії в IX–XI ст. *Науковий вісник ВНУ*. 2001. № 10. С. 151–155.
4. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. / пер. з англ. Р. Ткачук та Ю. Терех. Київ: ЮНІВЕРС, 2004. 490 с.
5. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Пер. з англ. Київ: Дух і Літера. 2005. 528 с.
6. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. 752 с.
7. Козьма Празький. Чеська хроніка (1119/1122–1125). *Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя* / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 283.
8. Константин Багрянородний. Про управління імперією (середина X ст.) *Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя* / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 115–118.
9. Польша. Нарис історії / за ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича. Пер. з пол. Варшава. 2015. 367 с.
10. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-є вид., перероб. та розш. Київ: Критика. 2006. 584 с.
11. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. Т. II. L. 1. Cap. 20. Berlin, 1923. URL: <https://dokumen.pub/cosmas-of-prague-the-chronicle-of-the-czechs-9789633862995.html> (дата звернення: 28.09.2025; 27.10.2025).
12. Rożek Michał. Polskie koronacje i korony. Kraków. 1987. 159 p.

References

1. Anonim tak zwany Gall. (2025). Kronika Polska. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/gal/index.htm>
2. Apokryfichnyi bolharskyi litopys (XI – pochatok XII st.). (2011). *Khrestomatiia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slov'ian. Davnia doba. Serednovichchia* / za red. V. I. Yarovoho. Kyiv: Lybid. S. 56–58.
3. Bortnikova A. V. (2001). Ideolohichni zasady derzhavotvorennia v Polshchi, Chekhii i Bolharii v XI–XI st. *Naukovyi visnyk VNU*. № 10. S. 151–155.
4. Vlasto, A. P. (2004). *Zaprovaadzhennia khrystyianstva u slov'ian. Vstup do serednovichnoi istorii slov'ianstva*. / per. z anh. R. Tkachuk ta Yu. Terekh. Kyiv: YuNIVERS, 490 s.
5. Dvornik, F. (2005). *Slov'iany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii*. Per. z anhl. Kyiv: Dukh i Litera, 528 s.
6. Zashkilniak, L. O., Krykun, M. H. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv: Lvivskyi nats. un-t imeni Ivana Franka. 752 s.
7. Kozma Prazkyi. (2011). *Cheska khronika (1119/1122–1125). Khrestomatiia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slov'ian. Davnia doba. Serednovichchia* / za red. V. I. Yarovoho. Kyiv: Lybid, S. 283.

-
8. Konstantyn Bahrianorodnyi. (2011). Pro upravlinnia imperiieiu (seredyna X st.) *Khrestomatiia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slov'ian. Davnia doba. Serednovichchia* / za red. V. I. Yarovoho. Kyiv: Lybid, S. 115–118.
 9. Polshcha. (2015). *Narys istorii* / za red. V. Mendzhetskoho ta Y. Bratsysievycha. Per. z pol. Varshava. 367 s.
 10. Yakovenko, N. M. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. 3-tie vyd., pererob. ta rozsh. Kyiv: Krytyka. 584 s.
 11. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. (data zvernennia: 28.09.2025: 27.10.2025). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptoresrerum Germanicarum. Novaseries*. T. II. L. 1. Cap. 20. Berlin, 1923. Retrieved from: <https://dokumen.pub/cosmas-of-prague-the-chronicle-of-the-czechs-9789633862995.html>
 12. Rożek Michał. (1987). *Polskie koronacje i korony*. Kraków. 159 c.

Стаття надійшла 05.10.2025

Стаття прийнято 24.11.2025

Стаття опублікована 22.12.2025